

Юлія Кузьменко

●

ДИНАМІКА СОЦІОПРОФЕСІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ КУРСУ НА ПЕРЕБУДОВУ (квітень 1985 – січень 1987 рр.)

У статті розглядається проблема соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови та динаміки їх змін під впливом кадрової політики М. Горбачова. На основі аналізу статистичних даних про склад та плинність керівних та управлінських кадрів автор доводить, що на цьому етапі історичного розвитку держави українська номенклатура не могла стати «локомотивом» реформаційного курсу в республіці.

Ключові слова: курс на перебудову, кадрова політика, номенклатура, геронтократія, технократія, кадрові ротації, партійно-політичний досвід.

У будь-якій державі, незалежно від її політичного режиму та форми правління, успіх реалізації загальнополітичного курсу завжди залежав не лише від ініціаторів і авторів цього курсу, а в першу чергу від тих, хто його втілював на місцях. Головним засобом контролю керівників над управліннями ставала кадрова політика, за допомогою якої панівна верхівка генерувала необхідний для держави функціонально-адміністративний персонал. Радянський Союз не був винятком. Вище партійно-державне керівництво СРСР, розгорнувши у 1985 р. широкомасштабні перетворення в країні, одночасно прагнуло сформувати опору курсу на перебудову як на всесоюзному, так і на республіканському рівнях, використовуючи з цією метою важелі кадрової політики. Адже, прийшовши до влади, М. Горбачов був переконаний, що «локомотивом» перебудови мала стати саме номенклатура.

Аналіз статистичних даних про склад та плинність кадрів, які обіймали керівні та управлінські посади в УРСР, дасть можливість з'ясувати динаміку та напрямки внутрішніх трансформацій, що відбувалися в середині партійно-радянської номенклатури України у 1985 – на початку 1987 рр. під впливом нових тенденцій у кадровій політиці.

Основними критеріями аналізу стали вік, освітньо-кваліфікаційний рівень, робочий та партійний стаж, національний та гендерний склад вищих партійно-державних органів влади та управління. Сукупність цих показників, проаналізована в динаміці, дає важливу інформацію про стан політичного та господарського апаратів. Окрім того, відтворення узагальнюючого соціо професійного образу владного прошарку УРСР дозволить визначити його вплив на хід, характер і темпи перебудови в республіці.

Вік. До 1930 р. партійна верхівка СРСР на 60-80% поповнювалася за рахунок молодих людей, які не досягли 40-річного віку. До 1940 р. на верхівку владної піраміди партії не прийшла жодна людина старша 49 років. Однак поступово «віковий ценз» приходу до влади змінювався. В останньому сталінському поповненні партійної верхівки 1952 року не було жодної людини, яка була б молодшою 40

© Кузьменко Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

років. Для порівняння наведемо ще деякі статистичні матеріали: середній вік члена Політбюро, обраного на VIII з'їзді партії (1919 р.), становив 38 років, на XVIII з'їзді партії (1939 р.) – 48,8, на XXII (1961) – 56,1, на XXVI (1981 р.) – 67,7 років [1, с. 38]. Отже, на початок 80-х років тенденція кадрового застою в країні та катастрофічного старіння номенклатури стала очевидною. Середній вік вищого партійного керівництва СРСР у середині 80-х рр. XX ст. наближався до 70 років.

Станом на 1 січня 1985 р. серед працівників апарату ЦК КПУ переважали працівники віком 40-50 років (зокрема, 41-45 років – 28,73%; 46-50 років – 29,84%). Особи віком старше 60 років становили менше 4% [11, арк. 1].

Серед перших, других секретарів та секретарів обкомів ситуація була дещо гіршою: переважали працівники, які перебували у віковій категорії 46-50 років (39,68%) та 51-55 років (24,6%). Показник кількості осіб, що були старші 60 років, становив майже 8%. Наймолодшою виявилася група перших, других секретарів, секретарів, та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів Компартії України. Серед них майже 20% осіб – працівники віком 31-35 років, майже 29,5% – 36-40 років, 22,5% представників вказаних парткомів були у віці 41-45 років і лише менше 1% складали особи старші 60 років [11, арк. 31].

Кадри, що належали до радянської номенклатури УРСР, теж були переважно у віковій категорії від 41 до 55 років. Винятком були працівники Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів, серед яких 27,5% становили особи 56-60 років та 21,6% – старші 60 років. І, закономірно, наймолодшою кадровою групою були працівники комсомолу (до 30 років – більше 60%; від 31 до 35 років – майже 34%) [12, арк. 1; 13, арк. 1; 14, арк. 1; 15, арк. 1; 16, арк. 1; 17, арк. 1].

Протягом 1985-1986 рр. вікові характеристики партійно-радянської номенклатури фактично не змінилися, за винятком деяких нюансів. А саме, протягом 1985 року кількість працівників апарату ЦК КПУ, які були старші 60 років, зросла з 3,8% до 5,7%, а серед працівників Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів цей відсоток зріс з 21,6 до 35,9, а на початку 1987 р. він становив 42,6 [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5], що з одного боку, суперечило всесоюзній кадровій політиці, спрямованій на омолодження кадрового складу керівних працівників, але з іншого – не суттєво впливало на загальну вікову характеристику партійно-радянської номенклатури УРСР, що виглядала значно краще, ніж всесоюзна номенклатура і, особливо, керівна верхівка держави. На нашу думку, це можна пояснити тим, що остання намагалася протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПКС вимагав від усіх органів звітів про представництво молоді в структурах влади. Завдяки застосуванню квотам середній вік працівників апарату ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 року був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік членів Політбюро ЦК КПКС, і становив 48,5 року.

Загалом аналіз статистичних даних про склад кадрів, які перебували на номенклатурних посадах в УРСР протягом 1985 – початку 1986 рр., дозволяє зробити такі висновки. По-перше, в апараті ЦК КПУ складається специфічна ситуація: з одного боку, відбувається «омолодження» кадрів, як і по всій партноменклатурі в цілому. І хоча, показники вікової категорії осіб до 30 років протягом зазначеного періоду не сягнули більше 3,2%, однак у кадровому складі все ж спостерігається деяке збільшення притоку «молоді» переважно за рахунок осіб віком від 36 до 40 років. Але з іншого боку, водночас в апараті ЦК Компартії України дещо зростають категорії осіб віком від 51 до 60 років та старших 60 років.

По-друге, у радянській номенклатурній когорті «омолодження» кадрів фактично не відбулося, натомість категорія осіб віком від 56 до 60 років та старших 60 років кількісно зростає. Таким чином, якщо партійні кадри хоча не суттєво, але все ж оновлювалися за рахунок молодих кадрів, то в радянській номенклатурі відбувалися зворотні процеси.

Зрештою, тенденція до «старіння» працівників вищих партійних та державних

органів влади та одночасне «омолодження» керівних кадрів середньої та нижчої владної ланки наштовхує на думку про намагання компенсувати за рахунок останніх процес старіння правлячої верхівки республіки та «приховати» ці процеси під цілком привабливим середньостатистичним відсотком.

Проте вікова ситуація у партійно-радянській номенклатурі УРСР в порівнянні з загальносоюзними показниками, що переконливо вказували на існування в СРСР геронтократії, була значно кращою.

Освітньо-кваліфікаційний рівень. Аналіз статистичних даних про освітній рівень, спеціальність та наявність наукових ступенів показує: по-перше, не менше 99% керівних партійно-радянських кадрів мали вищу освіту [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Вірогідно, це є свідченням багаторічної планової кадрової політики в СРСР та УРСР, спрямованої на перетворення партійно-державної номенклатури на радянський елітарний прошарок шляхом підвищення її освітнього рівня. Для порівняння можна навести статистичні дані початку 20-х рр., що вміщені у монографії М.Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.)»: на 41 члена ВУЦВК вищу освіту мали лише 17 осіб, середню – 14, початкову – 6, домашню – 4 [3, с. 173].

По-друге, спостерігається тенденція хоча і незначною, але зростання відсотка осіб, які отримали науковий ступінь, що можна також віднести до беззаперечних позитивів кадрової політики даного періоду. Винятком були працівники апарату ЦК КПУ, серед яких відсоток осіб зі ступенем кандидата наук протягом 1985 – 1987 рр. знизився більше ніж на 1%.

По-третє, аналіз статистичних даних доводить, що на початковому етапі перебудови значну увагу приділяли не лише професійному рівню керівних кадрів, але й підвищенню партійної освіченості. Зокрема, серед партійної номенклатури протягом січня 1985 – січня 1987 рр. кількість працівників, які мали вищу партійно-політичну освіту, зросла у середньому на 2% і приблизно становила близько 39%. Найбільшим цей відсоток був серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії (у 1985 р. – 48,8% з них мали вищу партійно-політичну освіту, а у 1987 р. – 54,3%) [11, арк. 31; 26, арк. 31], а також серед завідувачів відділів обкомів (1985 р. – 45,1%, 1987 р. – 49,7%) [18, арк. 109; 24, арк. 163]. Меншим виявився середньостатистичний відсоток радянських і господарських працівників з вищою партійно-політичною освітою. Так, наприклад, серед працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР цей показник хоча і зріс з 11,8% до 14,8% протягом 1985-1987 рр., та все ж він залишався низьким, а серед господарників (працівників промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку та керівників підприємств сільськогосподарського виробництва) кадрів з вищою партійно-політичною освітою було не більше 3,4% у 1985 р. та 5,7% у 1987 р. [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5; 19, арк. 10-11; 27, арк. 10-11].

По-четверте, у політичній практиці УРСР був наявний своєрідний діалектичний зв'язок між особливостями того чи іншого політичного курсу та тими, хто цей курс впроваджував у життя. З одного боку, всесоюзний чи республіканський політичний курс вимагав, щоб номенклатура складалася з таких кадрів, освіта та спеціалізація яких відповідали б стратегічним завданням держави. З іншого ж – тип спеціальності (гуманітарний чи технічний) переважної частини номенклатури визначав її ціннісні орієнтації та впливав на різні сфери життя республіки. В освітньо-кваліфікаційному рівні партійно-радянської номенклатури УРСР завжди була очевидною своєрідна диспропорційність між представниками технічних та гуманітарних спеціальностей, що було пов'язано спочатку з курсом керівництва держави на індустріалізацію, потім з «холодною війною», яка спричинила посилений розвиток військово-промислового комплексу в Радянському Союзі. Таким чином, необхідність керівних кадрів з технічною освітою диктувалася стратегічними курсами розвитку держави, що визначалися на найвищому рівні.

Період перебудови не став винятком. Курс на «прискорення» зумовлював по-

становку нових професійних вимог перед керівними кадрами, а саме розуміння науково-технічних основ виробництва, економічні знання та практичні навички володіння методами боротьби за високу продуктивність праці та якість продукції [5, с. 83]. Це зумовлювало поглиблення традиційної диспропорційності між «технарями» та «гуманітаріями» в номенклатурних колах. Зокрема, серед партійної номенклатури представники з вищою інженерною освітою становили приблизно 45% від загальної кількості працівників з вищою освітою, а у сукупності з економістами (у тому числі інженерами-економістами), кількість яких становила в середньому близько 11%, представники з інженерно-економічною освітою впевнено зайняли більше половини керівних посад у партапараті. Подібною ситуація була і серед радянської номенклатури. Так, наприклад, серед керівних працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів кількість інженерів протягом січня 1985 – січня 1987 рр. зросла більше ніж на 2% (з 46,03 до 48,14%) [20, арк. 3; 28, арк. 3].

Домінування керівників з технічною освітою і, відповідно, малочисельність гуманітаріїв стало значимим фактором, що визначив технократичну орієнтацію системи республіканського управління. Варто зазначити, що технократизм призвів у СРСР до байдужого, а подекуди й негативного ставлення владної верхівки до проблем соціального, екологічного та культурного характеру. Це, у свою чергу, вплинуло на формування «шкали пріоритетів», за якою визначалися напрямки використання ресурсів. Віддаючи перевагу сфері промисловості та ігноруючи інші сфери життя суспільства, технократи прирікали соціально-культурну сферу на «залишкове» фінансування. Наслідки цієї тенденції залишаються відчутними і нині.

І останнє, аналізуючи статистичні дані про освіту партійно-радянської номенклатури, можна зробити висновок, що вища інженерна та економічна освіта в УРСР була стартовою сходинкою на кар'єрній драбині для більш ніж 50% номенклатурників. Освітяни теж мали чимало шансів опинитися на відповідальній партійній чи радянській посаді. Деяко меншою була така можливість для агрономів, зоотехніків, ветлікарів, юристів та журналістів. А для представників медичної професії доступ до вищих керівних посад був взагалі обмежений [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6].

Стаж роботи. Важливим штрихом у соціо професійному портреті партійно-радянської номенклатури є рівень досвідченості, визначити який можна завдяки аналізу стажу роботи на посаді, що обіймалася, та стаж керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Крім того, ці ж дані дають інформацію і про змінюваність кадрів.

Як уже зазначалося, протягом 1985-1987 рр. в Українській РСР відбулися певні ротації в керівних колах, і хоча вони були не такими широкомасштабними, як на всесоюзному рівні, та все ж зачепили фактично всі номенклатурні категорії.

Так, у 1985 – 1987 рр. серед партійної номенклатури працівники, які перебували на посаді менше одного року, становили приблизно від 12 до 16%. Причому, якщо в апараті ЦК КПУ основні кадрові зміни відбулися протягом 1986 року (в результаті чого, станом на 1 січня 1987 р., в апараті нараховувалося близько 18% працівників цієї категорії, що майже удвічі більше ніж за попередній звітний період) [26, арк. 1], то на рівні обкомів і особливо міськкомів, міських райкомів та райкомів основні оновлення відбулися вже протягом 1985 року, внаслідок чого кількість нових кадрів зросла на 10% і становила більше ніж 1/4 від усієї кількості працівників [22, арк. 31; 23, арк. 1].

Проте більшість представників партноменклатури у 1985-1987 рр. мала стаж роботи на відповідній посаді від 1 до 3 років (середньостатистичний відсоток – 27) та від 5 до 10 років (приблизно 23%). Проте, слід відмітити, що в партноменклатурі зберігався певний паритет між усіма категоріями працівників за стажем роботи.

Серед радянських та господарських керівних кадрів оновлення кадрового складу відбувалося більш динамічно. Зокрема, категорія працівників, які працювали на посаді менше 1 року, стрімко зростала (від 10,6% у січні 1985 р. – до 23,6% у січні 1987 р.) за рахунок кількісного скорочення усіх інших категорій працівників, особливо скоротилася чисельність кадрів, які обіймали певну посаду протягом 3 – 5 років (від майже 18% у 1985 р. до 13,4% у 1987 р.). Однак подібно до відповідальних партійних працівників склад радянської та господарської номенклатури за стажем роботи можна вважати відносно пропорційним. Винятком були лише працівники ВР УРСР, Президії ВР УРСР та Ради Міністрів УРСР, серед яких, станом на 1 січня 1987 р., працівники зі стажем роботи на відповідній посаді до 1 року становили лише 6,6%, від 1 до 3 років – 16,4%, від 3 до 5 років – 9,8%, від 5 до 10 років – 29,5% та більше 10 років обіймали посаду аж 37,7% [20, арк. 5; 25, арк. 5]. З одного боку, це було закономірним наслідком потреби у досвідчених кадрах на вищих державних посадах, однак, з іншого – зіставивши наведені дані з віковими показниками цієї когорти радянської номенклатури (42,6% становили особи віком 60 років і більше), можна констатувати факт її найбільшої закостенілості.

Важливо відмітити, що домінуюча кількість керівних кадрів УРСР мали більше 10 років стажу керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Зокрема, серед партійних працівників цей відсоток приблизно дорівнював 60, а серед радянських і господарських керівних кадрів – близько 70.

Отже, оновлення кадрового складу партійно-радянської номенклатури УРСР протягом 1985 – 1986 рр. суттєво не вплинуло на рівень досвідченості працівників, адже воно відбувалося переважно за рахунок внутрішньогалузевих ротаций (так званих «пересаджувань»), а не шляхом інкорпорації нових кадрів.

Політична «соціалізація» (партійний стаж). Інформація про час вступу керівних кадрів УРСР до лав Компартії України є надзвичайно важливою для розуміння ментальних підвалин номенклатури, які керували нею у повсякденних практиках. Адже реальний політичний досвід ставав основою для вироблення особистих тактик поведінки та способу мислення кожного окремого представника правлячої чи управлінської верхівки та усієї номенклатури в цілому.

Згідно зі статистичними даними за 1985 – 1987 рр., абсолютна більшість партійно-радянської номенклатури (приблизно від 40 до 50%) УРСР стала членами Компартії України у період з 1956 по 1965 рр. [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Це зумовлювало наявність ряду суперечливих тенденцій в партійно-державному керівництві республіки.

По-перше, смерть Й. Сталіна, критика «культу особи» і його наслідків мали величезний вплив на радянську політичну систему. Припинення репресій, розгортання реабілітаційних процесів та лібералізація суспільно-політичного життя створювали якісно нову атмосферу в партійних колах. До того ж на XX з'їзді КПРС було прийнято рішення про розширення прав союзних республік, що давало більшу свободу дій республіканській номенклатурі [8, с. 103]. Одночасно з політичними процесами в літературному житті кінця 50-х – початку 60-х рр. зароджується течія «шістдесятників», що суттєво впливала на громадську думку. Тому закономірно, що для когорти номенклатурників, яка стала на партійний шлях у період правління М. Хрущова, реформаційні ідеї не були чимось чужорідним і не сприймалися як щось нереальне. На нашу думку, хоча, ймовірно, далеко не усім подобалися реформи у такому вигляді, в якому їх пропонував Хрущов, та все ж цьому поколінню партійно-державних керівних та управлінських кадрів був притаманний «політичний ген» реформізму.

По-друге, за період формування партійно-політичного досвіду більшості кадрів партійно-державного керівництва та управління (1956-1985 рр.) відбулося 3 – 4 зміни перших секретарів ЦК КПУ (1953– 1957 рр. – О.І. Кириченко; 1957-1963 рр. – М.В. Підгорний; 1963– 1972 рр. – П.Ю. Шелест та з 1972 р. – В.В. Щербицький), кожен з яких впроваджував у життя свій політичний та економічний курс. І хоча

їхня політика здійснювалася в єдиному руслі, та все ж мала суттєві відмінності, що були пов'язані не лише з особистісними якостями перших секретарів та власним баченням проблем соціально-економічного та політичного розвитку республіки, але й зумовлювалася відносинами з союзним центром. Суттєво різнилися також стиль та методи керівництва і, особливо, кадрова політика.

До того ж ця номенклатурна генерація формувалася не лише під безпосереднім впливом перших секретарів ЦК КПУ, але й під опосередкованою дією вищого керівництва Радянського Союзу, що протягом 1956-1985 рр. змінювалося п'ять разів.

Часті зміни влади на всесоюзному та республіканському рівнях виробили у номенклатури УРСР своєрідний «імунітет» до новаторських починань вищого керівництва держави, зводячи їх нанівець. Своєрідна вічікувальна позиція згодом набула знакової для номенклатури періоду перебудови ознаки – пристосуванства.

Конформізм, з одного боку, був негласною вимогою як до керівника, так і до пересічного функціонера, оскільки ієрархія влади, жорсткий внутрішньопартійний «моральний кодекс» та необхідність постійної взаємодії з партійним та будь-яким іншим колективом змушували постійно підлаштовуватися, а можливо, і долати власні принципи та переконання. Адже номенклатура являла собою своєрідний «розумний організм», систему, потрапивши до якої, людина мала «грати за її правилами», в іншому випадку існувала загроза фізичної розправи (сталінські репресії) або краху всієї кар'єри (постсталінський період). З іншого боку, це породжувало «роздвоєння реальності» номенклатурника на формальну, яка відображалася у звітній документації, офіційних промовах та виступах, та неформальну, що найчастіше характеризувалася вмилім імітуванням того виду активності, який хоче бачити вище керівництво. Як наслідок, будь-які реформаторські починання, що спускалися з центру, пробуксовувалися на місцях. Так, в одній з довідок про організаторську та організаційно-масову роботу місцевих рад народних депутатів вказувалося: «Дехто підлаштовується під нові віяння, слова «перебудова», «прискорення», «людський фактор», нічого не змінюючи у практиці організаційної роботи, некритично підходить до оцінки кінцевих результатів своєї діяльності, не відчуваючи вимог часу» [10, арк. 57]. Звітна документація партійних комітетів і радянських органів влади 1985 – початку 1987 рр. рясніла подібними зауваженнями.

По-третє, зіставлення даних про партійний та робочий стаж партійно-радянської номенклатури дає відомості про те, що більшість з партійного призову 1956 – 1965 рр. досягнула певних кар'єрних висот у період «застою» (адже близько 60% партійної та 70% радянської номенклатури, станом на 1 січня 1985 р., мали більше 10 років стажу роботи на керівній та відповідальній посадах).

У період правління Л. Брежнєва скоротилося оновлення кадрів, збільшився їх середній вік. Зросла кількість формальних показників, яких потребувала бюрократична машина, щоб виправдати своє існування. У цій соціальній групі сформувалися свої норми, з'явилися ритуали, сформувався певний дух. Усе це свідчить про те, що номенклатура почала жити своїм життям, набрала достатньо сили для того, щоб самій себе підтримувати, відтворювати, оберігати свої межі та захищати інтереси [4, с. 215]. Вказані риси функціонування номенклатури і, у першу чергу, стабільність кадрів перетворили її з інструмента вирішення державних задач на інститут захисту вузькокорпоративних інтересів [6, с. 44]. Період правління Л. Брежнєва став золотим віком номенклатури [7, с. 76].

Отже, вища партійно-радянська номенклатура УРСР у період 1964 – 1982 рр. була у виключно комфортних умовах. Винятком стало хіба що призначення на посаду першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, внаслідок чого в республіці відбулися деякі кадрові зміни. Інноваційні підходи М. Горбачова у кадрових питаннях створювали для номенклатури труднощі, від яких вона вже встигла відвикнути, тому модернізаційна пасивність партійно-радянської номенклатури була

цілком закономірним явищем, яке супроводжувалося імітацією активності та підлаштуванням.

Національний склад. Офіційним початком антиукраїнського наступу в УРСР вважається доповідь Л.Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р., у якій прозвучала теза про необхідність формування нової історичної спільноти – радянського народу. На думку Я.Грицака, її практична реалізація передбачала усунення «буржуазно-націоналістичних пережитків», що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, та русифікація усіх народів СРСР [2, с. 288]. Втілення рішень XXIV з'їзду розпочалося з приходом до влади в УРСР В. Щербицького та іншими кадровими перестановками, котрі привели до ключових посад антиукраїнськи налаштованих функціонерів, зокрема В. Маланчука. Однак, незважаючи на те, що русифікаторська політика нанесла значної шкоди мовно-культурному життю республіки, у національному складі керівних та управлінських кадрів продовжували домінувати українці. Так, станом на 1 січня 1985 р. кількість українців за національністю в рядах партійно-радянської номенклатури УРСР становила приблизно 74%, росіян – 23%, білорусів – близько 1% та представників інших національностей – в цілому, теж близько 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Згідно з даними перепису населення УРСР за 1989 р., українці становили 72,73%, росіяни – 22,07%, білоруси – 0,86% [30, с. 83]. Це свідчить про те, що на момент початку перебудови зберігалася відносна симетрія між національним складом керівних та управлінських кадрів УРСР та національним складом населення республіки.

Але, простежуючи динаміку зміни складу партійно-радянської номенклатури УРСР за національним критерієм, виявляється цікава тенденція до кількісного зростання відсотку росіян у вищих органах влади. Зокрема, протягом січня 1985 – січня 1987 рр. серед працівників апарату ЦК КПУ кількість росіян зростає майже на 1%, серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії – більше ніж на 1,5%, серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – майже на 2% [11, арк. 1, 31; 18, арк. 135; 26, арк. 1, 31]. У вищих радянських органах влади – Верховній Раді УРСР, Президії ВР УРСР та Раді Міністрів – кількість росіян теж зростає майже на 2,5%, причому це кількісне зростання відбувалося за рахунок скорочення українців на відповідний відсоток. Зважаючи на невеликий статистичний відсоток номенклатури у професійній структурі в масштабах республіки, це зростання виглядає не критичним. Але, зіставивши його з динамікою зміни національного складу номенклатури по галузях, усе ж мусимо констатувати явище концентрації росіян у найбільш статусних сферах.

Зокрема, у 1985 році росіяни мали достатньо міцні позиції (30% і більше) на керівних посадах у таких ключових сферах, як промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок (близько 36%) [19, арк. 10], наука (32%) [19, арк. 12], культура, мистецтво та охорона здоров'я (30%) [19, арк. 14]. Станом на 1 січня 1987 р., відсоток росіян також стрімко збільшився серед комсомольських працівників (з 24,3% до 29,4%), котрі становили ядро «молодої генерації» партпрацівників [27, арк. 8]. Показово, що це зростання відбувалося за рахунок скорочення українців. На основі аналізу статистичного ряду коливання національного складу номенклатури у 1985 – 1987 рр. можемо виділити також закономірність зростання частки росіян у статусних та економічно вигідних сферах життя республіки та їх зменшення у «непривабливих». Наприклад, у 1985 р. росіяни займали 25% керівних посад у сфері торгівлі, до 1987 р. цей показник зріс до 32,1% [19, арк. 20; спр. 27, арк. 20]. В умовах загострення економічної кризи та зростання кількості дефіцитних товарів номенклатурні крісла у сфері торгівлі давали своїм власникам не лише прямий доступ до матеріальних благ, але й неформальний високий статус у суспільстві, що зумовлювався поширенням такого явища, як блат. За відповідний часовий проміжок частка росіян серед керівництва сільськогосподарського виробництва, що було менш перспективним у плані задоволення особистих чи кор-

поративних інтересів, зменшується з 18,6% до 13,21% % [19, арк. 11; 27, арк. 11].

Варте уваги й те, що частка росіян протягом 1985 – 1987 рр. особливо зросла серед членів міністерств та відомств (з 24,7% до 40%), тобто тих інституцій, що тлумачили розпорядження центру і мали змогу безпосередньо впливати на хід їх впровадження [21, арк. 1; 29, арк. 1].

Гендерний аспект. Радянська епоха вважається дослідниками добою високого рівня інтеграції жінок у керівні сфери політичного, наукового та культурного життя [9, с.114]. Однак це не дає підстави заперечувати той факт, що партійно-радянська номенклатура мала чоловіче обличчя. Станом на 1 січня 1985 р., кількість жінок у вищих партійних і радянських органах влади коливалася у межах 4,9 – 7,8%. Найбільшим відсоток жінок був серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ (20,68%). Серед радянських керівних та управлінських кадрів більше 10% жінки становили лише у профспілковій роботі, пресі та республіканських громадських організаціях. Зважаючи на вимоги вищих партійно-державних органів влади щодо включення до номенклатури та резерву більшої кількості жінок [5, с. 116], протягом 1985 – 1987 рр. відсоток останніх на партійних посадах дещо зростає, зокрема, в рядах перших, других секретарів та секретарів обкомів партії їх чисельність зростає з 4,8% до 7,8%, а серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – з 20,7% – до 24,4%. Одночас протилежною була тенденція в радянських органах влади та господарських структурах, у яких середньостатистичний показник кількості жінок знизився на 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Таким чином, кадрова політика на початковому етапі перебудови незначною мірою зачепила радянську «жіночу еліту». Вона, як і раніше, залишалася малочисельною. Проте, не можна не згадати про Валентину Шевченко, яка протягом 1984 – 1990 рр. була Головою Президії Верховної Ради Української РСР і стала справжнім еталоном жінки-високопосадовця в УРСР.

Отже, соціо професійний портрет номенклатури у 1985-1987 рр. відображав загальний розвиток процесів перебудови в Українській РСР. Початковий етап перебудови характеризувався конфліктом впроваджуваних ідей та реального становища всього державного механізму. Ця ситуація проектувалася на номенклатуру, у котрій все виразнішими ставали суперечності в динаміці та напрямку розвитку її партійної та радянсько-господарської складових. Перша прагнула до втілення (або, принаймні, імітувала це прагнення) ідей перебудови, що висувалися М.Горбачовим, та усіляко виявляла прихильність до них. На практиці це відобразилося у деякому омолодженні, підвищенні освітнього рівня представників партійної номенклатури, збільшенні чисельності жінок в її рядах тощо. Натомість у радянській та господарській номенклатурі відбувалися абсолютно зворотні процеси, які в умовах постійних ротаций керівних та управлінських кадрів у межах стандартного номенклатурно-кар'єрного циклу «господарська – партійна – радянська – партійна робота» найчастіше зводили нанівець усі позитивні зрушення.

Соціо професійні характеристики партійно-радянської номенклатури УРСР у загальних рисах відповідали вимогам, які були продиктовані курсом М. Горбачова на «прискорення» економічного розвитку держави (зокрема, відносно молодий середньостатистичний вік, переважання інженерно-економічної освіти тощо). Це зумовило значно менший масштаб кадрових змін у республіці у порівнянні зі загальносоюзними показниками. Проте партійно-політичний досвід номенклатури УРСР спричинив формування своєрідного «системного ефекту», що втілювався у колективному «імунітеті» до будь-яких новацій та породив такі знакові явища періоду перебудови, як конформізм, формалізм, імітація активності тощо. Тому вважаємо, що номенклатура, у силу своєї природи, що зумовлювалася усталеними номенклатурними практиками, не могла стати «локомотивом» реалізації ідей перебудови. Відповідно, початковий розрахунок на це новообраного Генсека був хибним.

1. Вишневський А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917 – 1989): немного статистики // Мир России. – 1997. – №4;
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.;
3. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.;
4. Дудкина Д. Советская кадровая политика и местный государственный аппарат (1917 – 1991 гг.): диссертация...канд. исторических наук: 07.00.02. – Самара, 2002;
5. Материалы XXVII съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.;
6. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – 360 с.;
7. Пихоя Р. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность/ Под общей ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШКЭН, 2000
8. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М.: Олма-Пресс, 2002. – 511 с.;
9. Силласте Г. Женские элиты в России и их особенности // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1;
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 15, спр. 102;
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.67, спр. 1223;
12. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр. 1226;
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1227;
14. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1228;
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1229;
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1231;
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1232;
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1235;
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1243;
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1244;
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1245;
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1263;
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1273;
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1280;
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1281;
26. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1302;
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1319;
28. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1320;
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1321;
30. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. Серія «Україна на межі тисячоліть». ДНВП «Картографія», К., 2001. – 88 с.

В статье рассматривается проблема социофессиональных характеристик партийно-советской номенклатуры УССР на начальном этапе перестройки и динамики их изменения под влиянием кадровой политики М. Горбачева. На основе анализа статистических данных о составе и сменяемости руководящих и управленческих кадров автор доказывает, что на этом этапе исторического развития государства украинская номенклатура не могла стать «локомотивом» реализации реформационного курса в республике.

The article looks at the problem of socio-professional features of the Soviet Ukraine party nomenclature at the early stage of Perestroika and explains the dynamics of their change under the influence of Gorbachev's personnel policy. On the basis of the in-depth analysis of statistics on the body and fluctuation of executive and management personnel, the author proves that at the given stage of the state development Ukrainian nomenclature couldn't become the driving force of reforms in the republic.